

काशीपूरमधील शेतकरी पुन्हा मिश्रपिकांकडे वळले.

अन्न सार्वभौमत्वासाठी स्वावलंबनाचा मार्ग

Kulaswami Jagannath Jenna

ओरिसातील रायगड व कालाहंडी जिल्ह्यातील आदिवासी शेतकऱ्यांनी त्यांच्या शेतात व ताटात जैवविविधतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी पीक उत्पादनाचे कृषी पर्यावरणीय मॉडेल याचा अवलंब केला. त्यांनी स्वतःची अन्न पद्धती निश्चित करून ते अन्नाच्या सार्वभौमत्वासाठी स्वावलंबनाच्या मार्गाने निघाले आहेत.

ओडिशा राज्यातील रायगडा व कालाहंडी जिल्ह्यातील आदिवासी शेतकऱ्यांना अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागते. जसे - भूक, उपासमारीने मृत्यू, दुष्काळ, बंदी मजूर, दुखद स्थलांतरण इत्यादी. जमीन सुधारणा कार्यक्रमांतर्गत शासनाकडून प्राप्त झालेल्या छोट्या जमिनीच्या तुकड्यावर त्यांनी कधीही लागवड केली नाही. त्यामुळे या भागात फार थोडे रोजगार उपलब्ध असल्याने इतरत्र स्थलांतरित व्हावे लागते. शेतमजूर म्हणून राबतात किंवा मिळतील ती इतर कामे करतात. या समाजाला शेतीकडे वळविण्यासाठी आणि अन्न सुरक्षितता साध्य करण्यासाठी स्थानिक स्वयंसेवी संस्था 'आग्रगामी'ने कृषी-पर्यावरण पद्धतीचा अवलंब करण्यासाठी या समाजाला प्रोत्साहित केले.

पर्यायी, स्थानिक धान्य उत्पादनासाठी पुढाकार

भरड धान्ये आणि कडधान्य हा ओरिसातील कोरडवाहू शेतीचा आत्मा आहे. गहू आणि तांदुळावर आधारित सरकारी अन्नधान्य वितरण प्रणाली कधीही आदिवासी शेतकऱ्यांसाठी फायदेशीर होऊ शकत नाही. रायगड व कालाहंडी जिल्ह्यातील ११५ आदिवासी महिलांचे गट एकत्र करुन आग्रागामी संस्थेच्या मदतीने पर्यायी धान्य उत्पादन व साठवणूक प्रणालीचा (AFPSS) प्रयोग सुरू केला. सरकारी अन्नधान्य वितरण प्रणालीपेक्षा दुसऱ्या कल्पना व विचारावर आधारित अन्न सुरक्षितता व सार्वभौमत्वता मिळण्यासाठी नवीन सक्षम पद्धती वापरण्याचे त्यांनी ठरविले.

या प्रणालीच्या पर्यायी धान्य उत्पादन व साठवणूक प्रणाली माध्यमाने पहिल्या टप्प्यात बांध टाकणे, चर खोदणे, मातीची भर घालणे इत्यादी कामे करण्यात आली. 'आग्रगामी'ने स्थापित केलेल्या बियाणे वजा धान्य पेढीतून धान्य कर्ज शेतकऱ्यांना उपलब्ध केले गेले. त्याच्या बदल्यात शेतकऱ्यांकडून धान्य परत घेतले जाते. पुढच्या टप्प्यात देशी बियाणे वापरून पारंपरिक आणि जैवविविधता असलेली शेती करणे हे होते. पीक कापणीनंतर कर्ज धान्याच्या माध्यमाने परतफेड घेऊन सामूहिक धान्य साठ्यात जमा केली

गेली. ह्यामुळे आदिवासी समाजाच्या संकटकाळी अन्नाची शाश्वतीच नव्हे तर अन्नाचे सार्वभौमत्व मिळविण्यासाठी पारंपरिक कृषी पर्यावरण पद्धती विकसित झाली.

AFPSS (पर्यायी धान्य उत्पादन व साठवणूक प्रणाली) चा प्रत्येक सिद्धांत अन्नाच्या सार्वभौमत्वाचा खांब आहे. त्यात पडीत जमीन उठविणे, सध्याची लागवडीखालील जमिनीचे उत्पादन वाढविणे, जैवविविधतेची शेती, बाजाराभिमुख आणि हवामान आधारित लागवड तसेच स्थानिक भूमिकांवर भर या बाबीचा समावेश आहे. महिलांच्या संघटनेमार्फत हे सर्व केले जाते आणि उत्पादन, साठवणूक आणि वितरण या प्रक्रियेमध्ये आवर्जून 'स्थानिक' यावर भर देण्यात येतो.

गेल्या तीन दशकातील आग्रगामीचे प्रयत्न असे दाखवितात की जैवविविधता, सेंद्रिय, नैसर्गिक शेती या प्रयोगातून जास्तीचे पोषक अन्न तयार होते. वेगळेपणाने 'प्रति एकर जास्त पोषक अन्न उत्पादन' म्हणजेच 'प्रति एकर चांगले आरोग्य' असा त्याचा निष्कर्ष निघतो. अलीकडे आम्ही केलेला अगदी तळातला अभ्यास असे सांगतो की, ज्या लहान शेतकऱ्यांकडे स्वतःचे स्थानिक बियाणं आहे, बिना रासायनिक वापराची ते शेती करतात, पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून शेती करतात व फेअर ट्रेड मार्केटिंग करतात. ते शेतकरी बाजारातील बीज, रसायने वापरणारे व शोषक बाजार पद्धतीवर अवलंबून असणाऱ्या शेतकऱ्यांपेक्षा पाच पटीने उत्पन्न मिळवतात.

या लहान शेतकऱ्यांनी ग्राहकाला प्रत्यक्ष स्थानिक माल विकण्यासाठी शेतकरी उत्पादक गटामार्फत संपर्क साधून उत्पादक व ग्राहक अशी एक साखळी तयार केली आणि शोषक मध्यस्थाला वगळून टाकले. या गटांमुळे जैवविविधततेला शेतात आणि ताटात वाढविता आले, जे पोषणालाच नव्हे तर अन्नाच्या सार्वभौमत्वासाठी देखील महत्त्वाचे आहे.

विभिन्न अन्न पद्धतीवर अधिकार

६५ गावातील महिला मंडळाच्या अनेक वर्षाच्या कामामुळे २२७५ एकर पडीत जमीन उठवून १ लाख कि.ग्रॅम प्रत्येक हंगामात अतिरिक्त अन्न उत्पादन सुरू झाले. जवळपास प्रती खेडे २००० रोजगार दिवसाची निर्मिती झाली. त्यामुळे प्रती एकरी ४० मनुष्य दिवस काम निर्माण झाले. त्यासोबतच ६००० जनावरांचे खाद्य निर्माण झाले. त्यामुळे कुटुंबांना अतिरिक्त १००० वेळच्या जेवणाचे ताटांची सोय झाली. या सर्वांचा परिणाम म्हणजे चारा वाढला. जीवनशैली सुधारली आणि मजुरीचा दर सुधारला. आपल्या गावाच्या अन्नाच्या सार्वभौमत्वासाठी महिला मंडळांनी प्रयत्न सुरू ठेवले आणि त्यासोबतच नजीकच्या गावातील लोकांना सुद्धा हे पटवून सांगण्याचा प्रयत्न करीत आहेत.

सानी माज्ही : एक अनुकरणीय आदर्श

रायगड जिल्ह्यातील काशीपूर तालुक्यातील माली गावातील ३४ वर्षीय सानी माज्हीने निसर्गाच्या न संपणाऱ्या आवाहनांना तोंड देण्यासाठी आणि जीवन निर्वाहासाठी शाश्वत स्रोत मिळविण्यासाठी पक्का निर्णय घेतला. मागील पाच वर्षांपासून ती आपली १.२ एकर जमीन एकटी वाहून पिके, कोंबड्या, बकऱ्या आणि गोपालन यांचे योग्य संतुलन राखून उपजीविका चालवित आहे.

अन्न हा मनुष्याचा मूलभूत हक्क आहे. हा हक्क पूर्ण होण्यासाठी अन्नाची सार्वभौमत्वाची हमी असावी लागते.

सन २०१२ मध्ये आग्रगामीच्या शाश्वत शेतीच्या पुढाकराने जैव ग्राम विकासांतर्गत सानी माज्हीने तिच्या एका एकरात एकात्मिक शेती पद्धतीचा

वेगवेगळी भरडधान्ये छोटया शेतीवर उगवले जात आहेत.

परस्पर संवाद सत्र चालु आहे

अवलंब केला. प्रथम जमिनीच्या आकारात बदलासाठी तिला प्रभावित केले. अन्नद्रव्याच्या प्रवाहाचे जाळे निर्माण करण्यासाठी त्या जमिनीवर एकात्मिक शेती पद्धती आकार घेऊ लागली. तिच्या हे लक्षात आले होते की उत्पादनक्षम शेती असण्यासाठी जैवविविधतेला बळकट करणे गरजेचे आहे. त्यामुळे ती स्वतःला स्वयंपूर्ण बनवू शकते.

तिने २५% जमीन तृणधान्य, भरड धान्ये, कडधान्य आणि भाजीपाल्याखाली ५५% क्षेत्र फळबागेसाठी, १५% क्षेत्र गाई, बकऱ्या, कोंबडी पालनासाठी आणि उरलेल्या ५% क्षेत्र कुंपणावर कडूनिम सुबाभूळ, बेल, आवळा, लिंबू, अननस इत्यादींसाठी विभागली. ही बहुवार्षिक झाडे जमिनीचा पोत सुधारण्यासाठी आणि चारा व जळाऊ लाकडासाठी उपयोगी पडतात. तिने शेतीतील जैवविविधता वाढविण्यासाठी मिश्र पिके, पीक फेरपालट, पिकांचे संयोजन आणि आंतर पिकांचा वापर सुरू केला. हळूहळू सानी माज्ही अन्नाचे सार्वभौमत्व मिळविण्यासाठी पर्यावरण सुलभ शेतीकडे वळली. तिने सामुदायिक बियाणे पेढीत बियाणे (भाजीपाला, जवस, तृणधान्य व गौण तृणधान्य) जमा केले. हे सर्व बियाणे ग्रामस्थ दरवर्षी वापरत आहे.

ती म्हणते, ''आता मी माझ्या कुटुंबातील कमवती सदस्य झाली आहे.'' ती या उत्पन्नातील काही भाग मुलांच्या शिक्षणासाठी आणि उरलेली थोडीशी रक्कम बचत म्हणून ठेवते. ती कुटुंबाच्या निर्णयाच्या प्रक्रियेत भाग घ्यायला लागली. सानी माज्हीला आता असे वाटते की, तिची ओळख निर्माण झाली आहे.

ओडिशातील दक्षिण-पश्चिम क्षेत्रातील जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाने जीवनशैली सुधरविताना विविध प्रकारचे तृणधान्य, गौणतृण धान्य, कडधान्य, तेलबिया, कंदमुळे आणि फळांच्या लागवडीचा समावेश केला. एका एकरातील एकात्मिक शेतीत विविध पिकांची लागवड केल्याने नसुतीच अन्नाची सुरक्षितता झाली नाही तर अन्न सार्वभौमत्वाकडे त्यांचे एक पाऊल पुढे पडले. त्यामुळे दुष्काळात सुद्धा शाश्वत जीवनशैलीसाठी आणि अन्न सुरक्षिततेसाठी त्यांनी पाउलवाट निर्माण केली. एकेकाळातील स्थलांतरित शेती बदलून पर्यावरणासोबत सामावून जाणाऱ्या मिश्र पीक पद्धती वापरल्या गेल्या. या प्रदेशातील कोंध, जोधीया व पराजस जमाती आता आत्मनिर्भर आणि स्वावलंबी झाल्यात.

आदिवासी शेतकऱ्यांनी सिद्ध केले की अन्न उत्पादकाशिवाय अन्न सुरक्षितता प्राप्त होऊ शकत नाही. कोणत्याही चर्चेमध्ये त्यांच्या गरिबी व भूक निर्मूलनात महत्त्वाचा वाटा विसरू शकत नाही. अन्न माणसाचा मूलभूत हक्क आहे. जेथे अन्नाचे सार्वभौमत्व आहे तेथेच या हक्काची पूर्तता होते.

Kulaswami Jagannath Jena
Project Coordinator,
Agragamee, Kashipur, Rayagada,
Odisha, India - 765015
E-mail; Kulaswami13@gmail.com
http://www.agragamee.org

अनुवादक डॉ. विनोद खडसे

Source : A self reliance path towards food sovereignty -LEISA India, March 2017

कालाहंडी येथे शेतातुन काढलेले मकयाचे विपुल पिक